

AZƏRBAYCAN PUBLİSİSTİKASININ FORMALAŞMASI: ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK

Uzun müddət “sosial ədəbiyyat” adlandırılan publisistika hal-hazırda müstəqilləşsə də həm jurnalistikanın, həm də ədəbiyyatın orta q xüsusiyyətlərini daşımaqdadır. Termin olaraq publisistika XIX əsrdən etibarən işlənməyə başlamışdır. Azərbaycan publisistika tarixi Həsən bəy Zərdabi ilə başlasa da, 1832-ci ildə Azərbaycan türkcəsində işıq üzü görən “Tiflis xəbərləri” (Tiflis xəbərləri) qəzeti bu sahədəki ilk addımlardan hesab olunur. Bu hadisə publisistikamızın yaradılmasına zəmin olsa da, təəssüf ki, inkişafına zəmin ola bilmədi. Yalnız qırx üç il sonra-1875-ci ildə maarifçi-nasir H.Zərdabinin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Əkinçi” qəzeti çağdaş publisistikamızın formalaşmasında əsaslı addım oldu. Bununla həm də publisistikamızda ilk publisistik ənənələrin əsası qoyulmağa başladı. XX əsrin əvvəllərində (1900-1918) çap olunmağa başlayan çoxsaylı mətbu orqanlar artıq “Əkinçi” ənənələri üzərində möhkəmlənirdilər. “Əkinçi” qəzeti özündən sonra “Ziya”, “Şərqi-rus”, “Kəşkül”, “Kaspi” kimi ilkin ənənəvi mətbu orqanların təşəkkülündə ədəbi məktəb rolunu oynadı. Dövrün ikinci böyük mətbu orqanı olan “Füyuzat” da “türkləşmək, islamlaşmaq, milliləşmək” konsepsiyasını irəli sürərək maarifdə yeni bir cığır açmağa müyəssər olmuşdular. Bu barədə prof.B.Əhmədovun “Cəmi 32 sayı çıxmasına rəğmən, “Füyuzat” nəinki özündən sonrakı ictimai-siyasi düşüncəni məşğul etmiş, hətta Sovetlər dönməində belə qadağan olunmasına baxmayaraq yeni nəslin formalaşmasında nəzəri baza rolunu oynamışdır. Bu cəhətdən jurnalı milli-mənəvi varlığımızın əvəzsiz sərvətlərindən biri hesab etmək olar.”(1, s. 65) fikirləri yerinə düşür.

İmperiyanın müstəmləkə siyasəti (dili və milli ayrışçılıq) xalqımızın mədəni-sosial həyatında irəliləyişlərin qarşısını almağa yönəldiyinə görə bütün xırda tərəqqi cücərtiləri belə əzilir və əhalinin cəhalət içərisində yetişməsinə münbit şərait yaradılırdı. Vətənpərvər ziyalı təbəqənin maarifçi təşəbbüsləri də mənəulərlə qarşılaşırdı. Hətta 1891-1903-cü illərdə mətbuat üzərindəki qadağa da bunu sübut edir.

XIX əsrin sonlarında mətbuat mövzu baxımından rəngarəng olmasa da, yeni əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın, mətbuatın repertuarını I Dünya Müharibəsi, məktəb, maarifçilik, xeyriyyəçilik, milli məfkurə, milli oyanış, milli özünüdərək və s. yeni ideologiyalar təşkil edirdi. Artıq insanlar dünyada cərəyan edən hadisələrdən az-çox xəbərdar olmağa başlayırdılar. Sözügedən dövrdə Azərbaycan türkcəsində çap olunan “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Dəbistan”, “Yeni Füyuzat”, “Məktəb”, “Babayi-əmir”, “Dirilik” və s. qəzet və jurnallar elm, təhsil, maarif, mədəniyyət sahəsində ciddi müsbət cəhdlərdir. Əlbəttə ki maarifçiliyin milli zəmində inkişafı dövrün ziyalı təbəqəsi sayəsində mümkün olmuşdur. H.Zərdabi, onun ətrafında toplanan ziyalı təbəqəsi-M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Adıgözəlov, İ.S.Şahtaxtılı, M.Ə.Şirvani, Ə.Elçizadə və s., XX əsrin əvvəllərində Y.V.Çəmənzəminli, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, A.Şaiq, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, M.S.Ordubadı, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nəmanzadə və s. kimi maarifsevər ziyalıların düşüncəsi milli özünüdərəkə əsaslanırdı.

Mətbuat orqanlarının çoxluğuna baxmayaraq və ziyalıların tərəqqi cəhdləri əngəllənir bununla da maarif işi ləngiyirdi. Bu barədə prof.B.Əhmədovun fikirləri ilə razılaşmaq lazımdır. XX yüzil mətbuat və publisistikadan danışarkən o belə deyir: “Bu qədər mətbuat orqanlarının çıxmasına baxmayaraq mətbuatın işini çətinləşdirən, onun azadlığına əngəl ola faktorlar da yox deyildi. Milli

mətbuatın ən böyük çətinliyi senzura məsələsi idi. Çünki canişin və onun məmurları milli mətbuatın üzərində sərt bir senzura tətbiq etmişdilər. Vaxtilə H.Zərdabi bu senzura baryerinə görə “Əkinçi”ni bağlamağa məcbur olmuşdu...” (1, s. 39)

AXC-nin süqutundan sonra publisistikamızın sovet dövrü başladı ki, bu da müstəqillik dövrünə qədər davam etdi. Yeni yaranmaqda olan milli maarifçi düşüncələr, demokratik dünyagörüşü yavaş-yavaş sosialist düşüncə ilə əvəz olunmağa başladı. Sovet hakimiyyətinin bərqərar olması ilə elmdə, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda, publisistikada ikili cəbhə yarandı. Dövlət səviyyəsində millilik, türkcülük, cumhuriyyətçilik sözləri birmənalı olaraq düşmən mövqe ilə əlaqələndirilirdi. Artıq 30-cu illərdən sonra iki cəbhə arasında qarşıdurma repressiya ilə nəticələndi. Bu illərdə S.Vurğun, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Ə.Şərif, İ.Əfəndiyev, N.İmamquliyev, N.Babayev və s. kimi publisistlər diqqəti cəlb edir. Yarım əsrə qədər davam edən bu xaos 70-80-ci illərdən etibarən səngiməyə başladı və yenidən demokratik ideyalar, istiqlalçılıq, hüriyyət mövzusu açıq şəkildə bədii publisistikaya gəldi. Anar, Elçin, B.Vahabzadə, S.Rüstəmxanlı, S.Əhmədov, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, Y.Qarayev kimi yazıçı və elm xadimlərinin publisistik yaradıcılığında “Füyuzat”dan gələn ənənələr- “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası hiss olunurdu. Bu baxımdan söyləmək olar ki, günümüz də daxil olmaqla müasir publisistika H.Zərdabidən bu tərəfə möhkəm sütunlar üstündə bərqərar olmuş və baş verən lokal və global proseslər sayəsində mövzuca yenilənmişdir. Buna baxmayaraq müasir publisistika ənənədən çox da aralanmamış, özündə klassik publisistlərin yaradıcılıq tendensiyasını mühafizə etdirmişdir. H.Zərdabinin yaradıcılıq sütunları, sonrakı dövrlərdə yaşayan publisistlərin yaradıcılıq yolu və ideologiyası müasir publisistika üçün etalon rolunu oynamışdır. Belə ki, ənənədən gələn mövzuların cari zamanla ayaqlaşmış ayaqlaşmamasından asılı olmayaraq müasir publisistlərin yaradıcılığında köhnə yaradıcılıq üsulları, düşüncə tərz, zamanəyə baxış aspekti dəyişməmişdir. Bu da müasir publisistikamızda ənənəyə bağlılıqdan və publisistikadakı klassik ənənə ilə yeniliyin vəhdətini göstərir. XIX əsrin ikinci yarısından və XX əsrin əvvəllərində M.F.Axundov, İ.Qutqaşanlı, N.Vəzirov kimi, XX əsrin ilk rübündən etibarən Mirzə Cəlil, C.Cabbarlı, Ə.Nəzmi, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadı, Sovet dövründə M.İbrahimov, M.Hüseyn, Ə.Vəliyev, İ.Əfəndiyev S.Vurğun, M.Müşfiq və s. kimi yazıçı və şairlərimizin publisistik yaradıcılığı da bu baxımdan qiymətlidir. AXC və müstəqillik dövründə də Anar, Elçin kimi yazıçılar, B.Vahabzadə, S.Rüstəmxanlı kimi şairlər də publisistik yaradıcılıq ilə məşğul idilər. Bu dövrdə mətbu orqanların da rolu əvəzsizdir. “Azərbaycan”, “Ulduz” kimi jurnallar, “Ədəbiyyat qəzeti”, “525-ci qəzet”, “Kaspi” kimi qəzetlərdə silsilə məqalələr çap olunur.

Müasir publisistikada ənənəçiliyin nə dərəcədə mühafizə olunduğu barədə danışarkən Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin publisistik yaradıcılıq üslubunun xüsusiyyətləri və ideologiyasını xatırlamaq yerinə düşər. Ədibin yaradıcılığı satirik publisistika olsa da, hazırkı dövrdə publisistlər ictimai və sosial problemlərə kəksin münasibətə daha az müraciət edirlər. Bəxtiyar Vahabzadənin və Sabir Rüstəmxanlının publisistik yaradıcılığında isə “Mirzə Cəlil üslubu” aydın duyulur. Onların cəmiyyətdəki naqisliklərə cəmiyyətin bir fərdi kimi ərkyana tənqidi münasibəti səmimiyyətdən irəli gəlir. Hər iki publisistin yaradıcılığı mədəni-etik, sosial və ictimai-iqtisadi və siyasi məsələlərlə zəngindir. B.Vahabzadə keçən əsrin 50-ci illərindən, S.Rüstəmxanlı isə 70-80-ci illərindən etibarən publisistik axtarırlara başlamış və 90-cı illərdə milli-demokratik ideyalarda qovuşmuşdurlar. Yaradıcılıqlarının ilkin illərində cəmiyyətin təhsili, mədəniyyəti, tarixi və milli mənsubiyyəti kimi mövzularda olsa da AXC-nin qurulmasında, meydan hərəkatlarında fəal söz sahibidirlər. Müasir publisistikanın ənənədən digər əsaslı fərqi isə əks etdirilən hadisələrin tarixi keçmişlə əlaqələndirilərək, müqayisə edilərək təsvir olunmasıdır. Ənənədən gələn mövzularda Sabir Rüstəmxanlının sələflərindən dil-üslub baxımından fərqlənən yaradıcılığı mövzu baxımından daha da sabitləşdi və dərinləşdi. Məqalələrində tez-tez Cəlil Məmmədquluzadənin adını çəkib ondan sitat gətirməsi onun üslubunun həm Cəlil üslubuna yaxınlığından, həm də mövzu cəhətdən uyğunluğuna dəlalət edir. Hətta publisistin məqalələrindən biri də “Mirzə Cəlil demiş” adlanır. Anarın yaradıcılığında da “Molla Nəsrəddin-66” silsilə məqalələr toplusu da Molla Nəsrəddin ənənələrinin müasir publisistikadakı önəmli mövqeyini göstərir. C.Məmmədquluzadənin publisistik irsini dərinlənən araşdıran S.Rüstəmxanlı elmi işini də bu istiqamətdə işləyib. Bu xüsusda demək olar ki,

hər iki publisisti eyni maarifçi dünyagörüşü və milli özünüdərk ideyaları birləşdirir. Publisistikanın milli kimlik, milli soykök, dil, vətəndaşlıq, mətbuat haqqındakı fikirləri də Mirzə Cəlillə oxşarlıq təşkil edir. Bunun səbəbi də hər ikisinin cəmiyyətə eyni ziyalı gözü ilə baxmaları və cəmiyyətdəki qüsurlara ziyalı münasibəti ilə əlaqəlidir. Mirzə Cəlil yaradıcılığında rast gəlinən “erməni məsələsi”nə klassik publisistikada da toxunulmuşdur. M.Cəlilin mənfur qonşulara olan münasibəti zaman-zaman məqalə və felyetonların mövzularına çevrilmişdir. Keçən əsrin sonlarına yaxın isə ermənilər əsl kimliklərini göstərməyə başladıqdan sonra isə bu mövzu yenidən aktuallaşmağa başladı və yeni aspektdə işlənildi. Ümumiyyətlə, “Mirzə Cəlil ənənəsi”, “Molla Nəsrəddin ənənəsi” publisistikamızın əsas üslubi xüsusiyyətlərindən sayılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər və problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 552 səh.
2. Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri(Məqalələr toplusu), Bakı, Ozan nəşriyyatı, 2016, 184 s.

XÜLASƏ

XIX əsrin sonlarında yaranan Azərbaycan publisistikası zəngin və dərin inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə ənənədən gələn mövzu və problematika da dərinləşmiş və zənginləşmişdir. Çağdaş publisistikamızda B.Vahabzadə, S.Rüstəmxanlı kimi publisistlərimiz H.Zərdabi, Mirzə Cəlil kimi klassiklərimizin yolunu davam etdirmişlər. Keçən əsrin sonunda isə klassik publisistikamız yeni mövzularla adı çəkilən publisistlər hesabına daha da genişləndi. Milli birlik, istiqlaliyyət, türkcülük və s. mövzuları buna misal göstərmək olar.

Açar sözlər: tarix, mətbuat, publisistika tarixi, ədəbiyyat, çağdaş publisistika